Örsi Julianna

AZ ALFÖLD TÁRSADALMÁNAK ÁTALAKULÁSA A XX–XXI. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Magyarország legnagyobb agrártermelő vidéke az Alföld. Ebből következően a nagytáj népességét elsősorban mezőgazdasági népesség lakta. Kultúráját így hagyományos paraszti kultúraként határozhattuk meg az elmúlt évszázadokban. Az agrártörténeti és néprajzi kutatásoknak köszönhetően ismertek a sajátosságai és a fejlődés folyamata. Röviden a következőkkel jellemezhetjük: A hat-hét megyét kitevő nagytáj alföldjellegű, melynek domborzatát a Tisza és mellékfolyói alakították a történelem folyamán. Aprófalvas településszerkezetében a törökpusztítás és a pusztásodás eredményeként lényeges változás történt. A 18–19. században nagy határú mezővárosok születtek a középső és déli részén, majd kialakult egy sajátos településtípus, a tanya. Az Alföldön több olyan közigazgatási egység is működött, ahol a szabadparaszti fejlődést nem akadályozta a nagybirtok (Jászkunság, Hajdúság). A mezővárosok is egyre nagyobb önállóságot vívtak ki maguknak, ami ugyancsak segítette a parasztság középrétegének megerősödését. A gazdasági konjunktúrák és a vízrendezések nyomán a 19. század második felében átalakult a táj és maguk a települések is. Ekkor épültek azok az alföldi parasztházak, amelyekkel még a 20. század utolsó harmadában is találkoztunk. A nagygazda-polgári családi házak alapjait viszont jórészt a 20. század elején rakták le. A 19. század közepén épült szélmalmok munkáját a 20. század elején az őrlőmalmok vették át. Az úthálózat majd a vasút kiépítésével a megtermelt javaknak a piacra juttatása is felgyorsult. A marhát már nem kellett lábon hajtani távoli felvevőhelyre, a búzát sem tengelyen szállították, hanem bevagonírozták. A mezővárosokban és a falvakban is elindult a technikai fejlődés, és növekedett az iparosok, kereskedők száma. Ugyanakkor a másik póluson szaporodott a földnélküliek, nincstelenek száma is. A két háború között, a gazdasági világválság idején a falu és a mezőváros társadalma tovább pluralizálódott. Mindez életmódbeli különbséget és helyenként szociális feszültséget is okozott (pl. Viharsarok). A világháborúk alapvető változásokat hoztak az Alföld társadalmi és gazdasági életében. Az első világháborút követő trianoni békeszerződés következtében a Tiszántúl jelentős felvevőpiacoktól esett el (Nagyvárad, Arad stb.), amely hosszú távra beszűkítette a határ menti falvak termelési/kereskedelmi lehetőségeit.

I. A KOLLEKTIVIZÁLÁS ÉS AZ ALFÖLDI EMBER VISZONYA

A második világháborút követő politikai változást néhány év után követte a gazdasági és a társadalmi átalakítás. A Szovjetunióból importált új gazdasági modell bevezetésére először a Nagykunságban került sor 1949–1951 között, majd fokozatosan kiterjesztették az egész országra. A kisparaszti gazdaságok felszámolásával létrehozták a téeszcséket, amit továbbfejlesztve hármas típusú termelőszövetkezetekké alakítottak. Az egyes típusú szövetkezetekbe kezdetben azonos mentalitású emberek kerültek. Csakhamar kiderült azonban, hogy a termelési tapasztalattal rendelkező középparasztok alkotta csoportok maradtak életképesek. Az újabb és újabb összevonások mind nagyobb termelési egységet eredményeztek. A mintaadó szerep tulajdonképpen 1961-ig erősen érvényesült.[1] Az országos felfejlesztés eredményeképpen az Alföld többi részén is lezajlott a kollektivizálás. A szántóföldi növénytermesztő területeken tudtak jelentősebb eredményt elérni, ahol az 1970–1980-as években sikeres nagyüzemi gazdálkodást folytattak. Az egykori nagy határú mezővárosok és a termelőszövetkezetek szimbiózisban működtek, és meghatározták az emberek életkörülményeit. A kisfalvak esetében a termelőszövetkezetek túlnőttek a település határán, és más szomszédos falvakkal együtt hoztak létre gazdasági egységet. Ezek az összevonások nem igazán kedveztek a helyi társadalom nyugalmának. Persze mindehhez hozzájárult, hogy a közös gazdaságokban egy új erkölcsi rendet kellett megtanulni.[2] (Megjegyezzük, hogy a termelés más üzemmódját választó Duna–Tisza közén működő szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermelésre specializálódott szakszövetkezetekre nem ugyanazok a törvényszerűségek voltak jellemzők.) A szocialista szemlélet alapjaiban követelt változtatást a parasztembertől. Melyek ezek a változtatások?

a) A földtulajdon (és más ingóságok) kisajátításával a parasztember már nem rendelkezett a saját tulajdonával. Már nem a saját földjén dolgozott, hanem a „közösben". A megtermelt javak is elsősorban a közös gazdaságot illették, még ha kapott is abból bizonyos részt különböző jogcímen (búzafejadag, háztáji, részesedés stb.).

b) A munkája értékét munkaegységben mérték, amelynek értéke ingadozott. Nemcsak az egyéni teljesítményétől függött, hanem elsősorban a közös gazdaság eredményességétől.

c) A munkaidő, a napi, a heti és a szezonális munkarend kötelező előírása kibillentette a parasztembert a megszokott időbeosztásából. A tervteljesítések – sokszor irracionális követelményeken alapulva – időnként teljesíthetetlen követelmények elé állították az embereket, máskor a szervezetlenség lazasághoz vezetett.

d) A családi gazdálkodás visszaszorítása az önellátásra berendezkedő családok létbiztonságát gyengítette. A háztáji föld adott ugyan némi segítséget a gazdálkodáshoz, de a mérték megszabása behatárolta a lehetőségeket (föld, állat, termény).

e) Termelési tapasztalatára nem tartottak igényt, amelyet az egyén presztízsvesztésként élt meg. A gazdasági ismeretek helyébe a politikai megbízhatóság lépett.

f) A korábban önállóan gazdálkodó parasztember tsz-tagként irányított státusba került.

g) A vezetők, szakemberek (agronómusok) gyakran idegenek. Kezdetben agrárismeretek hiányában politikai irányítás folyt, később friss diplomások termelési tapasztalat nélkül kerültek irányító pozícióba.

h) A termelőszövetkezetek szívesen fogadták a bedolgozó családtagot (feleséget, férjet, gyereket, szülőt), különösen szezonális munka idején. Teljesítményét a család tsz-tagjához írták. A nyári betakarításkor idényóvodát szerveztek, hogy minél többen részt tudjanak venni a mezőgazdasági munkában.

i) Ugyancsak nyáron gyerekbrigádokat szerveztek, akik járták a határt, és csasztuskákkal szórakoztatták a dolgozókat A népnevelők propagandamunkájához tartozott a központi újság (Szabad Nép) vezércikkeinek felolvasása is.

j) A közös gazdaság tagjának jogai közé tartozott például az egészségügyi ellátás és a nyugdíjjogosultság. Igaz, az ipari munkássághoz képest hátrányosabbak voltak az állami kedvezmények (kevesebb fizetés, kisebb nyugdíj, magasabb nyugdíjkorhatár stb.).

A falvak, mezővárosok szövetkezetesítésére nem egyformán reagáltak az emberek. Igaz, az állami intézkedések sem egyformán érintették a különböző paraszti réteghez tartozó családokat. A második világháborút követő politikai változás elől a helyi elit egy része jobbnak látta nagyobb városba tenni lakhelyét. Az államosítások következtében ez sokszor kényszerhelyzet volt. A mobilabb nincstelenek pedig dunántúli uradalmakba, lakosságcsere miatt megürült falvakba költöztek (a túrkeveiek Vértesacsára, a kisújszállásiak, karcagiak Zsámbékra stb.). Ezek az akciók az egész család, sokszor rokonság elköltözését jelentették. A lakosság következő hulláma az 1959–1961-es tsz-felfejlesztés idején hagyta el szülőhelyét. A beszervezés elől menekülő falusiak gyakran a nagyváros (Budapest, Debrecen) ipari üzemeiben találtak munkát. Az elköltözés mellett az ingázás vált elfogadott kiúttá az alföldi emberek számára. Ez negatív hatással volt a család, de az egész helyi közösség életére is. A bihari és a szabolcsi kis falvak férfi lakosai ekkor váltak a fekete vonat heti ingázóivá. Ettől kezdve a falvak asszonyaira nagyobb teher nehezedett.

Az új gazdasági mechanizmustól (1968) új szemlélet vette kezdetét Magyarországon. Ez különösen a gazdaságirányításban fejtette ki közvetlen hatását, de szerepe volt a családok életkörülményeinek javításában is. Ekkortájt kezdődött a vidék iparosítása is, amelynek fő célcsoportja volt a női munkaerő bevonása a termelésbe. A felnövekvő nemzedék egyre erősebb külső hatásnak volt kitéve, amely a hagyományos paraszti erkölcs, ideál eszméjét ásta alá. Már nem volt olyan erős a család atyai irányítása, már lejáratták előtte a parasztot, a paraszti életformát. Még a család is átalakította a házát, kikerültek a régi bútorok a kamrába. Már a szülők sem akartak parasztot nevelni a gyerekükből, amint azt egy 1975-ben végzett felmérésünk mutatja.[3] Bár a szocialista propaganda a közösségi ember eszményét állította középpontba, mégis csírá-

Faragott körhinta a kecskeméti Népi Iparművészeti Múzeum előtt

jában már megjelent a fiatalok individualizmusra törekvése. Ennek megnyilvánulása a szülőktől, nagyszülőktől való eltávolodás. A család intézményének válságba kerülése innen datálódik. Ekkor kezd nagy méreteket ölteni a válás. A generációk közötti egyensúly megbomlik. A kétgyermekes családideált kezdi kiszorítani az egyke. Mindennek következményei az ezredfordulón már világosan lemérhetők.

Időközben Magyarországon volt egy rendszerváltás, amely nem hagyta érintetlenül az Alföld társadalmát sem.

II. ÚJRASTRUKTÚRÁLÓDÁS AZ ALFÖLDI PARASZTSÁG KÖZÖTT

Az 1989-es rendszerváltás után az Antall-kormány első teendői között szerepelt a tulajdonviszonyok rendezése. 1990-ben a földterület 82%-át bírták és használták nagyüzemi gazdaságok. A többi földön működő háztáji és kisegítő gazdaságok nagysága nem haladta meg általában az egy hektárt. Az állami gazdaságok felszámolásával, a kárpótlási törvény végrehajtásával és az azt követő licitálással kialakult a földmagántulajdon rendszere Magyarországon.[4] Ez egyúttal maga után vonta a termelőszövetkezetek átalakításának szükségességét (új típusú szövetkezet, Kft., Holding). A termőföldhöz való viszonyuk megváltozott, hiszen tulajdonosból bérlők lettek. A versenyt azonban sok mezőgazdasági szövetkezet nem tudta állni, és felszámolásra került. Ugyanakkor a magánszektorban is kialakult a bérleti rendszer. Mindez a politikai döntésen alapuló folyamat nagy hatással volt a vidék társadalmára. Az Alföld felemeléséért küzdők csoportja az országgyűléssel egy Alföld-programot is elfogadta-

tott, amely azonban később nem kapott elég támogatottságot, így eredményei elsősorban publikációkban realizálódott.[5]

Előljáróban el kell mondanunk, hogy Alföld-kutatással több intézmény, közte a kecskeméti székhelyű MTA MRKK Alföldi Tudományos Intézete és békéscsabai, szolnoki tagintézménye, az MRKK debreceni és szegedi intézetei is foglalkoznak. Kutatásaik és publikált eredményeik jelentősen hozzájárulnak a gazdaságpolitikai intézkedések megalapozásához. A Békéscsabán rendszeresen megrendezett Alföld-kongresszusok, a Pécsett megtartott Falukonferenciák, a Kecskeméten, Debrecenben, Szegeden megszervezett tudományos tanácskozások során számtalan olyan előadás hangzott el, amely előbbre viszi az Alföld alaposabb megismerését, jelen folyamatok jobb megértését.[6] A kutató központok munkatársaik publikációit az intézeti évkönyvekben ugyancsak megjelentették.[7] Ezekre a kutatásokra azonban jellemző az erős gazdaság és társadalomföldrajzi beállítottság. Gazdasági szemléletű kutatás jellemző a Tessedik Sámuel Főiskola Mezőgazdasági Karán folyó munkára.[8] A hagyományos kultúra értékeinek feltárása elsősorban a néprajztudomány művelőitől várható. Ezek a kutatások felsőfokú intézményekben és múzeumi kutatóhelyeken folynak. Az államszocialista korszak kutatását Dankó Imre és még néhányan vállalták fel a szakmában.[9] Az évezred fordulóján lezajlott rendszerváltás kulturális antropológiai, társadalomnéprajzi vizsgálatát két kutatócsoport vállalta fel. A Szilágyi Miklós által vezetett projekt első eredményeit az *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* című munkában olvashatjuk. Elsősorban olyan egyéni vállalkozásokról készítettek esettanulmányokat, amelyek valamely mezőgazdasági termék termesztésére specializálódtak.[10] Az Örsi Julianna által irányított kutatásfejlesztési projekt egy néprajzi csoport, a Nagykunság és vidéke társadalmi átalakulását követte nyomon. Kiadványaik (Kulcsemberek, Család – família – nemzetség, Nagykunsági közösségek) a mikroközösség szereplőinek helyét, funkcióját mutatják be az átalakuló társadalomban.[11] Elsősorban ez utóbbi kutatás eredményeit felhasználva mutatjuk be az Alföld társadalmának ezredfordulói képét.

a) Az első földtulajdonosok még zömében abból a generációból kerültek ki, akik az 1940-es években maguk is tulajdonosok voltak, de legalábbis családtagként dolgoztak a családi gazdaságban. Az egykori nagygazdák az üldözések miatt idegenbe kerültek, vagy a boldogulás reményében máshová költözöttek (nagyvárosok, a főváros vagy külföld) általában hazajöttek a szülőhelyre licitálni. Birtokaikat megszerezve azokat bérbe adták a helybelieknek vagy a szövetkezetnek.

b) A középparasztok (kis- és középbirtokosok) ugyancsak tulajdont szerezve ott folytatták, ahol az 1940-es évek végén abbahagyták. A hagyományos közösségekben ez olyannyira úgy volt, hogy nagy részük az eredeti tulajdont szerezte vissza a licitálással (mivel előzetesen megegyeztek a gazdák, hogy egymáséra nem licitálnak. Ezzel az alkuval egyrészt sikerült a licitálási árat alacsonyan tartani (500 Ft/aranykorona körül), másrészt a helybeli lakosok régi-új tulajdonosaivá válhattak a saját örökségüknek. (Így volt ez például Túrkevén, Karcagon.) Többségük kivált a helyi szövetkezetből, és magángazdaként

A kecskeméti Népi Iparművészeti Múzeum állandó tárlatából

folytatta a tevékenységét. Belőlük lettek az őstermelők. A család gazdasági erejére építve folytatták a gazdálkodást megtanítva a fiatal generációt a paraszti munkára. Fiaik mára már átvették a „stafétabotot". Az örökölt ismeret és a korábbi években a háztáji gazdálkodás során felhalmozott családi tőke tartotta fenn ezeket a gazdaságokat. A gépesítést azonban elsősorban saját tőkéjükre alapozták. A kölcsönöktől idegenkedtek. A gazdálkodási ismeretek oktatási rendszerben való megszerzésével is próbálkoztak. Ennek ellenére ők lettek a „fontolva haladók". Létszámuk az egykori mezővárosokban a legnagyobb. Közülük településenként egy-két tucatnyian (10–30 fő) településenként képesek voltak a haladók közé felfejlődni, és az ezredforduló tájékán magángazdaságukat átalakították „családi gazdaságokká".[12] Jász-Nagykun-Szolnok megyében 50 mezőgazdasági családi magángazdaság elemzését végezték el a Tessedik Sámuel Főiskolán, amely szerint az átlagos földtulajdon 53,5 hektár, amit bővítenek földbérlésssel 72,7 hektár átlagra. Ezen mértékű gazdaságok lehetővé teszik az egész család ellátását.[13] A főfoglalkozásúak egyéni vállalkozókká váltak, míg a mellékfoglalkozásúak megmaradtak őstermelőkként.

c) A második világháború környékén földdel nem rendelkező, később téesztagként dolgozók is tulajdonosokká váltak/válhattak. A törvény értelmében minden tsz-tagot megilletett 20 aranykorona föld, amelyet azonban vagy közös művelésben hagytak vagy eladtak. Ez a réteg idegenkedett egyébként leginkább a földtulajdon-rendezéstől, mondván, ő nem lesz a nagygazdák cselédje. A tsz-hez is ők ragaszkodtak a legtovább. Akik mégis az új utat választották, azok egy része gazdaságtalan törpebirtokon próbálkozott, ami mára már meg-

szűnt. Más részük bérleménnyel emelte gazdaságosabb méretűre birtokát. Létszámuk a kisfalvakban a legnagyobb. Őket nevezhetnénk „maradóknak".

d) Negyedik csoportot a helyi társadalom leginnovatívabb rétege alkotja. A rendszerváltásnak ők az igazi nyertesei. Jellemző rájuk, hogy meglévő anyagi, szellemi és kapcsolati tőkéjükre építve bátran belevágtak új magángazdaságuk kiépítésébe. Általában a korábbi közös gazdaságok irányítói, szakemberei voltak. Belőlük lettek a mezőgazdasági vállalkozók. Gazdálkodásuk nem a hagyományokra épült. Felsőfokú képzettségük révén megszerzett korszerű ismereteiknek, tájékozottságuknak és új iránti fogékonyságuknak nagy szerepe volt az életképes magángazdaságuk kialakításában. Kisfalvakban 1–3 a számuk. Egy a keleti határrészt vizsgáló tanulmányból kiderül, hogy még a kistérség központokban (melyek városi rangú települések) sem haladja meg a számuk a 15–25 főt.[14] A legtőkeerősebbek ebből a csoportból kft-vé fejlesztette gazdaságát. Különösen a közös gazdaságok ezen típusára jellemző, hogy egy termékre specializálódott (zöldség, gyümölcs, szarvasmarha, élelmiszerfeldolgozás). Bátran élnek az állami támogatások lehetőségével. Ők alkotják ma a helyi társadalom „haladók"-nak nevezhető rétegét.

A helyi társadalom azonban még erős mozgásban van. A társadalmi rétegképződés még nem fejeződött be. Erre utal a KSH országos mezőgazdasági felmérése is.[15] 2000 óta az egyéni gazdaságok száma 20%-kal (ami 200 ezer egyéni gazdaság megszűnését jelenti három év alatt), a gazdasági szervezetek száma 7%-kal csökkent. 2003-ban 7800 szervezet, jogi személy és 766 ezer háztartás (család) végez mezőgazdasági tevékenységet Magyarországon. A gazdaságok egyre inkább szakosodnak valamilyen termék előállítására. A birtokstruktúrára a koncentrálódás jellemző. Csak a nagyobb gazdaságok tudják megőrizni életképességüket. A mezőgazdasági munkát főleg férfiak végzik. Az elöregedés is jellemző tendencia.[16]

III. A MEZŐGAZDASÁGI CSALÁDOK JELLEMZŐI AZ EZREDFORDULÓN

Az évezredfordulón lezajlott rendszerváltás kihatással van a családok életére, működésére. Anélkül, hogy a lokális közösségek egészét bemutatnánk, most csak a mezőgazdasággal kapcsolatban lévő családokra jellemző jegyeket soroljuk fel.[17]

a) A legéletképesebb családok azok, akik a kárpótlás során tudtak akkora családi birtokot szerezni, amelyen rentábilis termelést sikerült megvalósítaniuk. A családi gazdaság működése ott bizonyult legsikeresebbnek, ahol az államszocialista korszakban szakszövetkezetek vagy háztáji gazdaságok révén specializálódtak egyes termékek előállítására. (A Duna–Tisza közén a szőlőtermesztés, a Dél-Alföldön a zöldségtermesztés, a Nagykunságban a sertéshizlalás stb.)[18] Ezekben a családokban ez előző évtizedekben a családi munkából összegyűjtött pénz és az idősebb generációtól örökölt tulajdonszerzési lehetőség, a gazdálkodási ismeretek (gyakorlat) járult hozzá a talpon maradáshoz. Itt az idős generáció tekintélye nőtt a fiatalok szemében. A szülők gyermekeiket is a mezőgazdaságban maradásra inspirálják. A befektetések is az ifjú kor-

osztály gazdálkodásának megalapozását célozza. Családi birtokaikat sokszor kiegészítik bérleménnyel. A továbbiakban azon családok jövője látszik a legbiztosabbnak, ahol erre a családi tőkére építve a fiatalok felsőfokú mezőgazdasági ismereteket szereznek és vállalják a magángazdaságok továbbvitelét. Családi munkaszervezetükben, életvitelükben közelebb állnak a hagyományos parasztcsalád sajátosságaihoz. A parasztpolgárosodás folyamata itt előre jelezhető.

b) Ugyancsak sikeresek azok a családok, ahol a családfő az államszocialista korszakban mezőgazdasági végzettséget szerezve vezetői, középvezetői státusba került egy-egy szövetkezetnél, állami gazdaságnál. E szektor átalakításánál szerzett tulajdon és szakismeretei hozzásegítették, hogy belefogjon kft., bt. alakításába, magával víve korábbi beosztottjai egy részét. Itt nem szükségszerű, hogy a család idős generációjára támaszkodnak. Nagyobb szerepe van az innovációban a kapcsolati tőkének és az állami támogatási rendszer ismeretének. Felnövekvő gyermekei már nem kizárólag a mezőgazdasági szektorban gondolkodnak, mint leendő vállalkozók. E családtípus legfőbb jellemzője az eredményes gazdálkodási mutatók követése. Az individualizálódásra való hajlam itt a legerősebb. A polgári életvitel itt következik be leghamarabb.

c) Az őstermeléssel foglalkozó családok állnak legközelebb a hagyományos parasztcsaládok életviteléhez. A gazdálkodás alapját képezi a családi örökséghez közvetett úton való hozzájutás (kárpótlás). Az ismereteket is a hagyományból, átvett tapasztalatból merítik. Gyakran a nyugdíjas korosztályhoz tartoznak, vagy más szektorban vannak főállásban. Gazdálkodásuk eredményeként elsősorban önellátók. Ezen családok felnövekvő nemzedéke nem tekinti egyértelműen sikeresnek szülei tevékenységét, így az nem is jelent számára követendő példát.

d) Az egykori tsz-parasztok, mezőgazdasági dolgozók azon rétege, amely korábban nem kötődött földtulajdonhoz, a kárpótlás lehetőségét sem használta ki. A juttatott 20 aranykoronás földön is hamar túladott. Ameddig a szövetkezet életképes volt, ott maradt dolgozóként. A valójában betanított vagy segédmunkás minőségben dolgozó alkalmazott a rendszerváltást nagy veszteségként élte meg. Bizonytalanná vált a saját és a családja élete. Sokan közülük egészségügyi problémák miatt leszázalékoltatták magukat. Közülük kerül ki az ingázó fekete munkások, „alkalmizók" egy része. A megélhetési stratégiájukban a rendszertelenségnek van a legnagyobb szerepe. Ezen családok kerülnek leghamarabb marginális helyzetbe.

Összegezve, egyetértünk Harcsa Istvánnak az Alföld polgárosodásáról alkotott nézeteivel, mely szerint „az Alföldön sokkal gyengébb alapokon álló és szűkebb körre korlátozódó polgárság jön létre, valamint az is nyilvánvaló, hogy a szegénység tömegesebb megjelenése miatt – más térségekhez viszonyítva – nagyobbak lesznek a társadalmi rétegek közötti különbségek."[19]

JEGYZETEK

1 Lásd Urbán László: *Az első termelőszövetkezeti városok agrárpolitikai szerepének kialakulása, változásai, gazdasági és környezeti hatásai.* Szolnok, 2002

2 A Magyar Néprajz Társadalom kötetében Sárkány Mihály és szerzőtársai (Jávor Kata, Molnár Mária, Szabó Piroska) alapos összefoglalást készítettek A falusi társadalom a szocializmus időszakában címmel. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* 977–106. p.

3 Örsi Julianna: Változó társadalom – változó tudat. In: Bellon Tibor (szerk.): *Karcagi krónika.* Karcag, 1976. 173–199. p.

4 A földárverések, földtulajdonok békés megyei sajátosságaival többen is foglalkoztak. Lásd: Hegedűs Pál: A földárverések néhány sajátos vonása Békés megyében. In: Tímár Judit (szerk.): *Az „alföldi út" kérdőjelei.* Békéscsaba, 1994. 167–172. p.; Márton János–Gurzó Imre: A földtulajdon és a földhasználat néhány kérdése Békés megyében. In: Tímár Judit (szerk.): *Az „alföldi út" kérdőjelei.* Békéscsaba, 1994. 173–185. p. Az átmenet nehézségeiről lásd a következő a Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyében született riportköteteket: Örsi Julianna: Földközelben. Túrkeve, 1994; Kőváry E. Péter: *Ez az a föld . . .* Budapest, 2001

5 Az Alföld-program benyújtója Tóth Albert volt. Szervezésében több tanácskozás és kiadvány megvalósult. Lásd: *Számadás '92.* Bp., 1993; Markó István–Baukó Tamás (szerk.): *Agrárvilág az Alföldön* 1994. Gyula–Békéscsaba, 1994

6 A nyomtatásban is megjelent konferenciakötetek ennek ékes bizonyítékai. Kovács Teréz (szerk.): *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig.* III. falukonferencia. Pécs, 1995; Kovács Teréz (szerk.): *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig.* IV. falukonferencia. Pécs, 1997; Kovács Teréz (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés.* V. falukonferencia. Pécs, 2000; Pócs Gyula (szerk.): *Falvak, földek, földművesek.* Budapest, 2004

7 Ezek közül kiemeljük a békéscsabaiak által 1977-től megjelentetett *Alföldi tanulmányok* 19 kötetét és az 1990-től kiadott *Alföldi társadalom* 5 kötetét.

8 Vizdák Károly–Lakatos Vince–Király János: Mezőgazdasági családi vállalkozások jelenlegi helyzete és perspektívái Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In: *Tessedik Sámuel Főiskola Tudományos közlemények.* 2000. 1. kötet 1. szám 37–46. p.

9 Dankó Imre: A pusztaturpásztói tanyaközpont élete. *Ethnographia*, 1955. 471–481. p. Szolnoky Lajos: Néprajzi megfigyelések egy új szocialista község kialakulásával kapcsolatban. (Ebes, Hajdu m.) *Ethnographia*, 1953. 104–147. p.; Örsi Julianna: Változó társadalom – változó tudat. In: Bellon Tibor (szerk.) *Karcagi krónika.* Karcag, 1976. 173–252. p. Örsi Julianna. *A társadalom kihívásai – a mikroközösségek válaszai.* Túrkeve, 2004

10 Szilágyi Miklós: *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban.* Bp., 2002. A kutatási projekt száma: 5/047/2001.

11 Örsi Julianna (szerk.): *Kulcsemberek.* Túrkeve, 2002; Örsi Julianna (szerk.): *Családok – családok – nemzetségek.* Túrkeve, 2003; Örsi Julianna (szerk.): *Nagykunsági közösségek.* Túrkeve, 2004. – A kutatásra az NKFP 5/162/2001 sz. pályázat keretében került sor.

12 Erre egy esettanulmányt hozunk példának, amelynek két időben történt közlése éppen ezt a fejlődést tükrözi: Örsi Julianna: In: Hamar Anna (szerk.): *Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években.* Szolnok, 1998. 31–51. p., Örsi Julianna: A családi gazdaságok kialakulása a Nagykunságon – egy karcagi példa nyomán. In: Örsi Julianna (szerk.): *Kulcsemberek.* Túrkeve, 2003. 219–241. p. Hasonló kutatást végeztek és publikáltak a Tessedik Sámuel Főiskola Mezőgazdasági Karán. Vizdák Károly–Lakatos Vilmos–Király János: Mezőgazdasági családi vállalkozások jelenlegi helyzete és perspektívái Jász–Nagykun–Szolnok megyében. In: *Tessedik Sámuel Főiskola Tudományos közlemények.* 2001. 1. sz. 37–46. p.

[13] Vizdák Károly–Lakatos Vince–Király János: Mezőgazdasági családi vállalkozások jelenlegi helyzete és perspektívái Jász–Nagykun–Szolnok megyében. In: *Tessedik Sámuel Főiskola Tudományos közlemények*. 2000. 1. kötet 1. szám 42. p.

[14] Lásd részletesebben Mező Barna: A mezőgazdasági vállalkozások helyzete az Észak-Alföld határ menti településein. In: Baranyi Béla (szerk.): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön*. Pécs, 2001. 232–256. p.

[15] KSH Mezőgazdasági felmérés, 2003. december

[16] Magyar Rádió Online www.radio.hu/print-wrapper.php?cikk-id=87526 illetve 84285 részlet Juhász Zsolt és Bánkúti Gábor írásából

[17] A téma részletes kifejtését lásd: Örsi Julianna: Szerepcsere – A társadalmi-gazdasági változások a nagykunsági családok életmódjára. In: Örsi Julianna (szerk.): *Kulcsemberek*. Túrkeve, 2002. 291–296. p.

[18] Ezt mutatják Szilágyi Miklós és kutatócsoportjának projekteredményei is. Szilágyi Miklós: *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságokban 1990–1999*. Bp. 2002

[19] Harcsa István: A paraszti polgárosodás lehetőségei az Alföldön. In: Lengyel Imre (szerk.): *Alföldi társadalom* IV. kötet. Békéscsaba, 1993. 65–80. p.